

**Оказіональне словотворення
як спосіб концептуалізації художнього світу поета
(за ідіостілями Василя Стуса,
Миколи Вінграновського, Степана Сапеляка)**

У різних сферах функціонування мови спостерігається як сталість, так і змінність засобів вербальної комунікації, передусім на лексичному рівні. Особливо динамічним є словниковий склад творів художньої літератури, зокрема поезії. У віршовій мові вживані поетом слова трансформуються, набувають естетичних якостей і стають конструктивними елементами художнього змісту [5: 7]. Водночас поетична мова зумовлює появу нових слів, які здебільшого бувають носіями образності та

сприяють посиленню експресії висловлювання. Лексичні неологізми, до яких звичайно відносять і нові слова, і нові значення відомих слів, нерідко мають okazіональний характер.

Словотвір поета спричинений потребою виділити певні відтінки смислу, дати свою оцінку зображуваного, а також необхідністю назвати нові поняття, що формуються процесом художнього пізнання й відображення світу — реального та уявного. Відповідно поетичні новотвори, серед яких переважають okazіоналізми, мають як стилістичну, так і семантичну вагу в індивідуально-авторському стилі, а нерідко і в художній мові певного періоду в цілому. Слід зауважити, що okazіональне словотворення є однією з найхарактерніших ознак української поезії ХХ — початку ХХІ століть, його результати мають кількісні та якісні відмінності в межах окремих ідіостилів.

Okazіоналізми звичайно виокремлюють із неологізмів, кваліфікуючи як індивідуально-авторські новотвори, або стилістичні неологізми. При цьому актуалізується їхня особлива роль в увиразненні поетової мови, наданні їй експресивності, емотивної забарвленості, образності; паралельно вказується на те, що okazіоналізми можуть служити способом формування концепту художнього твору [11: 424]. Оскільки стилістичні функції okazіоналізмів досить активно студіюються дослідниками поетичної мови, ми зосереджуємо увагу в цій статті на концептуальній значущості okazіонального словотворення в поезії й робимо спробу з'ясувати роль okazіональних новотворів у концептуалізації художнього світу поета — того естетичного феномену, який представлений його ідіостилем. Матеріал для відповідного аналізу ми вибрали з поезії Миколи Вінграновського, Василя Стуса, Степана Сапеляка — авторів, чия художня мова надзвичайно багата на okazіоналізми, що в їхніх творах є не просто ефективними стилістичними засобами, а нерідко й іменами важливих художніх концептів, формантами своєрідної образної картини світу кожного з митців.

Поняття **концепт**, активно використовуване сучасною лінгвістикою (вітчизняною так само), позначає інформаційну одиницю пам'яті, сукупність знань про об'єкт пізнання і, безсумнівно, має стосунок до художньої сфери функціонування мови як естетично спрямованої творчої діяльності. Такі типи концептів, як уявлення, узагальнені чуттєво-наочні образи (за способом концептуалізації), ідіоконцепти (за параметром суб'єкта концептуалізації), образно-художні (за якістю інформації), культурні та емоційні (за параметром об'єкта концептуалізації), які виділяє Олена Селіванова [11: 258], безпосередньо пов'язані з мовою поезії. Концептуалізація художнього світу поета як творчої особистості знаходить вияв у мовній картині світу, в образно-поетичному її фрагменті.

Висвітлюючи питання про відмінності між мовною і концептуальною картинами світу, Лідія Лисиченко наголошує на необхідності враховувати й ментальну картину світу, уявлення про світ, що, не маючи мовного вираження, є джерелом для нього [8: 12]. Властиві поетичній мові ідіоконцепти на оказіональному ґрунті дають образні уявлення не тільки про світ як такий, а й про поетове світосприйняття як певну самотісну реальність. Останнє і становить предмет наших спостережень у цій розвідці.

Характерним оказіоналізмом, що репрезентує ідіоконцепт образно-художньої інформації, може бути лексичний новотвір В. Стуса *самособоюнаповнення*, яким автор визначив своє розуміння сенсу життя: «жити — то не є додання меж, а навикання і *самособоюнаповнення*» [13: 128]. Утворене поєднанням узуальних лексичних одиниць оказіональне слово сформувало новий цілісний зміст, окремої назви для якого у мові немає. Культивоване поетом *самособоюнаповнення* Михайлина Коцюбинська визначила як «самопорятунок, запоруку духовної суверенності» [7: 156]. Із цим щасливо знайденим образом, творчим відкриттям дослідниця пов'язує основні константи поезики Стуса [7: 158]. Відповідний концепт підтримується низкою подібних утворень із компонентом *само-*: *самогамування* [13: 148], *самопочезання*, *самодарування* [13: 146], *самопроминання* [13: 167], *самобіль* [13: 97] тощо. Своєрідним синонімом центрального словообразу цього ряду можна вважати оказіоналізм *себяявлення* [13: 222]. Концептосфера визначального для розуміння Стусової поезики образно-художнього ідіоконцепту *самособоюнаповнення* достатньо широка. До неї відносимо різноструктурні утворення на ствердження чи заперечення авторового життєвого кредо: і складні слова (*сліпороздженний* [13: 57], *всеживий* [13: 218], *потаймир* [13: 77], *сторозтриклятий* [13: 184], *смертеіснування* й *життєсмерть* [13: 264], *потовч-потороччя* [13: 77], *крайсебе* [13: 275], *крайчасу* [13: 221] і т. ін.), і новотвори з нульовою суфіксацією (*стерп* [13: 67], *промельки* [13: 266], *безокрай* [13: 251] та под.), і граматичні новотвори та форми з «порушенням» норми (*зблуклий* [13: 146], *рабований* [13: 81], *щонаймертві* [13: 72] тощо). Виконуючи в основному стилістичні функції, наведені та подібні їм оказіоналізми певною мірою беруть участь у концептуалізації художнього світу поета — людини надзвичайно мужньої й цілісної у своїх життєвих принципах, митця, який довіряє слову найпотаємніше, сподіваючись на його непромінливість і нетлінність.

В. Стус, політв'язень, на долю якого випало випробування жорстокістю радянської каральної системи в ставленні до інакомислення, створює й промовистий оказіоналізм із коренів означальних слів та означуваного *табір-*: *рад-соц-конц-таборів* (союз) [13: 106]. Цим поет

дав своєрідне визначення справжньої суті тоталітарної радянської держави, що брехливо виставляла себе захисницею прав і свобод трудящих усього світу. Нищівною іронією, якою взагалі наповнена Стусова поезія, постає злиття цілої тиради тодішнього нав'язливого ідеологічного знеособлення людини в одне слово, у текст без словоподілу: *вчасколи-весьрадянськийнародівсепрогресивнелюдствоготуєтьсягіднозустріти-черговийз'їздкипрс*. Ліричний герой у телеграмі такого змісту побажав собі великих успіхів, як це й передбачалося в тих суспільних умовах. З погляду звичайної логіки подібне утворення не має смислу, але з позицій текстолінгвістики не позбавлене смислової актуалізації, оскільки в ньому закодована логічно обгрунтована інформація (відсутність конкретного значення в окремих складниках і маніпуляція свідомістю людей; дешеви́зна змісту пропонованого тексту підкреслюється й можливістю меншої плати за телеграму з невеликої кількості слів) та продемонстрована оригінальна структурно-стильова маніпуляція словесним матеріалом [6: 31–32]. Поетичній мові В. Стуса взагалі притаманна смислова наповненість найнесподіваніших okazіональних новотворів (*привсюдність* [13: 222], *живоття* [13: 221], *прогріх* [13: 146], *відслонення* [13: 148] і т. ін.), пов'язаність їх із концептуальними засадами його життя і творчості, що були завжди в нього *самособоюнаповненням*, єдиним нерозривним цілим.

Okazіональне словотворення М. Вінграновського відзначається структурно-стилістичним розмаїттям та багатством виразових і оцінних конотацій. Це насамперед оригінальні утворення демінутивного характеру: *зоренятко*, *хмаренятко*, *стеженнятко* [2: 155], *столітечко* [1: 116], *літатенятонько* [1: 197], *(коло) тебенько* [1: 337], *народонько* [1: 189] і т. ін. Поряд із власне експресивною функцією подібні емоційні новотвори (не тільки з демінутивними суфіксами) можуть виконувати й роль концептуального чинника в поетичному творі, особливо при включанні їх до фігури ампліфікації, наприклад:

Мій світе, світку, *світотенько*,
Мій світонько, *світище* мій!.. [1: 123].

В ампліфікаційному ряду виділені суфіксальні утворення okazіоналізми сприймаються як знаки особливого поетового світосприйняття. Ідіоконцепти художнього світу М. Вінграновського репрезентовані й такими різноструктурними okazіоналізмами, як *закличчя* [1: 186], *(не) змавитися* [1: 128], *обпожежити (душу)* [1: 228], *півправа*, *півсвобода* [1: 189], *безнебий* [1: 188], *непереквітло* [1: 303], *стоглобальний (біль)* [1: 165], *(водневі) гробопад* [1: 165], *всесилість* [1: 85], *Дніпророжденний (світ)* [1: 91], *тривоженість* [1: 107], *морезвід* [1: 121], *тисячосилий* [1: 90], *серцепад* [1: 143], *зорехмарний* [2: 141], *небопадь* [2: 114] та подібні. Загальне їх значення є прозорим і поза контекс-

том, воно впливає з базових слів чи лексичних компонентів складних утворень і дозволяє створити уявлення про авторове сприйняття світу з його позитивною чи негативною оцінкою.

Як і в поезії В. Стуса, у поетичних творах М. Вінграновського є чимало okazіоналізмів підкреслено сатиричного змісту. Це, зокрема, такі okazіональні авторські новотвори: *стоганебний* [1: 124], *всеїжочущий* (живіт) [1: 124], *пустоколосья* [1: 127], *всепожерні вселюдські* (руки) [1: 114], *горевіз* [1: 127]. Подібні okazіональні слова концептуалізують осуд поетом різних негативних явищ у сучасному йому суспільному житті та стосунках між людьми. Однак okazіональна словотворчість М. Вінграновського більшою мірою спрямована на утвердження позитивних емоцій, зокрема в прикладкових структурах: *любов-лелека* [1: 174], *народ-козак* [1: 189], *скирта-дума* [1: 227], *хмарина-мама* [1: 226], *світло-сміховиння* [1: 150], *жоржина-дружина* [1: 65] та подібні. До цього типу okazіональних утворень (з відносно несподіваними прикладами до означуваних) зараховуємо й розлоге від нанизування прикладок звертання до батьківщини в одному з віршів М. Вінграновського: *Вітчизно-сльозе-мріє-сну* [1: 143]. В останньому прикладі образність підпорядкована створенню художнього концепту для вираження багатства почуттів ліричного героя до рідної країни. Важливими чинниками концептуалізації художнього світу є чимало okazіоналізмів М. Вінграновського, певну частину з яких ми подали вище із загальною їх характеристикою.

Поезія С. Сапеляка перетинається зі Стусовою лірикою насамперед темою дисидентського досвіду, а з поетичною творчістю М. Вінграновського — здебільшого мотивом кохання. Це засвідчують і назви збірок С. Сапеляка, узятих нами для аналізу наявних у них okazіоналізмів: «Тривалий рваний зойк» (1991) і «Страсті по любові» (2000). У першій із них переважають okazіоналізми сатиричного, заперечного плану, підкресленого мотиву несприйняття, у другій — стверджувальні, позначені позитивною емоційністю глибоких переживань закоханої людини.

У поетичному світі С. Сапеляка життя радянських політв'язнів постає насамперед знеособленням, позбавленням людської сутності. Таке сприйняття табірної дійсності передає okazіональне дієслово *опортретнювати*: «*Опортретнено всіх. За квадратом квадрат*» [9: 11]. Відповідне образне значення підтримується іншими авторськими okazіоналізмами: (тяжке) *безмогиля* [9: 27], *снопів'я* (снігу) [9: 84], *кровожилля* [9: 141], *многопрокльоння* [9: 131], *древокрів'я* (жил) [9: 102], *многожальля* [9: 181]. До цієї концептосфери належать і гострі викривальні характеристики відступників та пристосуванців: *червослів'я* [1: 84], *літСПУнівські* (чинуші), *покаюхи* [9: 83]. Співвідносний семантично з наведеними вище також okazіоналізм *чорнобилити* [9: 35]. Важливо

підкреслити паралельне вживання поетом okazіональних демінутивів на зразок *небесонька* [9: 54], *самовбивченько*, *вітчизнонька* [9: 129], що є однією з характерних ознак його ідіостилію. У поезіях збірки «Тривалий рваний зойк» такі okazіоналізми є своєрідним контрастним тлом основного мотиву, визначеного самою назвою збірки.

Низкою поетичних новотворів С. Сапеляк створює картину щасливих сподівань свого ліричного героя, «страстей по любові». Серед okazіоналізмів, що концептуалізують таку картину, здебільшого складні слова та прикладкові структури: *вольнопольне* (серце) [10: 73], *синевір* [10: 47], (хризантемний) *сніголистопад* [10: 65], *коханолубка* [10: 77], *листочок-листопад* [10: 174], *красностелити* [10: 78], *свят-насіння* [10: 32] та ін. Демінутивні утворення тут іще виразніші, спрямовані на підсилення позитивної оцінки зображуваного: *любовенька* [10: 39], *крайсонечко* [10: 138], *плеченько* [10: 35], *прощаннячко* [10: 45]. Остання ілюстрація взята з тавтологічного контексту: «*Прощаннячко, прощай*», — що забезпечує додатковий ефект підкресленої емоційності.

В обох збірках знаходимо місткий словообраз *сковородинськомудрий*: (душа ясніє) *сковородинськомудра* [9: 77; 10: 120]. Okazіоналізм, утворений поєднанням слів, формує нову семантичну єдність, що має концептуальну значимість в ідіостилі С. Сапеляка подібно до образу *самособоюнаповнення* в ідіостилі В. Стуса. Відмінності авторського світосприйняття вбачаємо лише в більш узагальненому філософському змісті Стусового okazіоналізму порівняно з актуалізацією Сапеляковим новотвором такої ознаки людського буття, як духовність.

Наше дослідження дає підстави для висновку про те, що в багатовимірному світі поета важливу роль відіграють okazіональні утворення. При цьому слід мати на увазі, що лексичні okazіоналізми можуть виступати як безпосередніми концептуальними формантами художнього світу поета, так і своєрідним тлом стрижневих образів, контекстом певного концепту поетичного світосприйняття митця. Щодо ідіостилів, обраних для аналізу okazіонального словотворення в проєкції на концептуальний вимір художнього сприйняття й відображення світу, то такий вибір мотивуємо як неологічною продуктивністю авторів, так і сутністю створених ними okazіоналізмів не тільки як стилістичного, але значною мірою і як концептуально-образного чинника. Філософська проблема автентичного буття, що постає у зв'язку з поетичним феноменом В. Стуса [12: 253–291], постійне спрямовування до недосяжного ідеалу й відбиття багатобарвності та багатозвучності світу своєрідним поетичним словником М. Вінграновського [1: 5–10], природність і людяність печалі у віршах С. Сапеляка [10: 26] — усе це лінії перетину чи дотичності образності в оригінальних художніх стилях, важливим засобом у яких є okazіональний словотвір. При всій різноманітності образ-

ної семантики okazіоналізмів трьох означених поетів об'єднальним чинником у їхніх ідіостиліях є стрижневі знаки української етнокультури: *віра* [4: 98–99], *надія* [4: 383], *любов (кохання)* [4: 311–312]. Зауважимо, що названі знаки є базовими взагалі для вітчизняної поезії в її кращих зразках.

Інтенсифікована виразність, властива більшості okazіоналізмів, формує лінгвостилістичне значення мовних одиниць і має вплив на семантичну структуру мови в цілому [14: 17]. Okazіональні новотвори поетів є формантами естетичних знаків національної культури, до яких належать окремі поезії і вся поетична творчість того чи іншого автора [3], а нерідко вони й самі є такими знаками, оскільки маніфестують неповторні поетичні світи у сфері художнього функціонування мови.

Література

1. Вінграновський М. Вибрані твори: У 3 т. — Т. 1: Поезії / Вступ. ст. Т. Салиги. — Тернопіль: Богдан, 2004. — 400 с.
2. Вінграновський М. Поезії. — К.: Дніпро, 1971. — 176 с.
3. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки національної культури // Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). — К.: Довіра, 1999. — С. 358–368.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.
5. Калашник В. С. Поезія як чинник розвитку мови в естетичному напрямі (див. у цьому збірнику).
6. Колоїз Ж. В. Лексичні okazіоналізми як засіб створення актуалізованого контексту // Рідний край. — 2002. — № 1 (6). — С. 30–34.
7. Коцюбинська М. Мої обрії: У 2 т. — Т. 2. — К.: Дух і літера, 2004. — 386 с.
8. Лисиченко Л. А. Лінгвософські ідеї О. О. Потебні (предтеча сучасного вчення про мовну картину світу) // Олександр Потебня: сучасний погляд. — Х.: Майдан, 2006. — С. 6–16.
9. Сапеляк С. Тривалий рваний зойк: Поезії / Передм. П. Мовчана. — К.: Рад. письменник, 1991. — 189 с.
10. Сапеляк С. Страсті по любові. — Х.: Майдан, 2000. — 132 с.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля-К, 2006. — 716 с.
12. Соловей Е. Українська філософська лірика: Навч. посібник із спецкурсу. — К.: Юніверс, 1998. — 368 с.
13. Стус В. Палімпсест: Вибране. — К.: Факт, 2003. — 432 с.
14. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови. — Ч. І: Навч. посібник. — Запоріжжя: ЗДУ, 1993. — 216 с.